

Adam Fałowski
Uniwersytet Jagielloński

Lexicon slavo-ruthenicum
Mathurina Veyssièrè de La Croze'a a Nomenklator
Eliasz Kopijewskiego – nowe spojrzenie

We *Wstępie* do wydanego w 2013 roku *Lexiconu slavo-ruthenicum* (dalej: LSR), rozważając kwestię źródeł leksykograficznych edytowanego zabytku napisałem między innymi: „Co do słowników, które wykorzystał Mathurin Veyssièrè de La Croze, to możemy być pewni, że korzystał z *Leksykonu słowiańsko-łacińskiego* Jepifianusza Sławyneckiego i Arseniusza Koreckiego-Satanowskiego (LSL), a także z *Leksykonu łacińskiego* Sławyneckiego (LL). Jest bardzo prawdopodobne, że mógł mieć dostęp do *Leksykonu słowianoruskiego* Pamby Beryndy (BER) oraz *Leksykonu słowiańsko-grecko-łacińskiego* Fiodora Polikarpowa-Orłowa (POLIK). Nie ma natomiast wyraźnych dowodów na zależność między badanym leksykonem a *Nomenklatorem* Eliasza Kopijewskiego (NOM), chociaż z drugiej strony, tylko taką zależnością moglibyśmy wyjaśnić obecność w LSR enigmatycznego hasła: (76a) **варадомаи** – carrus – Karren, które poza wymienionymi dwoma źródłami nigdzie indziej nie występuje¹. Jeszcze bardziej kategorycznie ująłem ten problem we wcześniejszym o rok artykule, pisząc: „В свою очередь нет оснований видеть в СРЛ [LSR – A.F.] какую-либо зависимость от *Номенклатора* И. Копиевского (Амстердам 1700)”².

Zadaniem obecnego artykułu jest ostateczne i jednoznaczne wyjaśnienie zagadnienia zasygnalizowanego w powyższych cytatach. Sprowadza się ono do ustalenia, czy istnieje jakakolwiek zależność pomiędzy wymienionymi słownikami?

¹ *Lexicon slavo-ruthenicum*, edycja i wstęp A. Fałowski, *Studia Ruthenica Cracoviensia* 7, Kraków 2013, s. 9.

² Adam Fałowski, *Малоизвестный рукописный восточнославянский словарь XVIII века*, „Rocznik Sławistyczny” LXI, Warszawa 2012, s. 20.

Oczywiście, nie można całego wywodu opierać na jednostkowym podobieństwie leksykalnym (варадоман). Aby w pełni wiarygodnie odpowiedzieć na tak postawione pytanie, należy skonfrontować ze sobą cały zasób leksyki NOM z odpowiednimi hasłami LSR. Ścisłej mówiąc, należy zestawić tylko część słownictwa, to jest wyrazy zaczynające się na litery a-o, bowiem drugi z wymienionych wokabularzy nie został ukończony, a doprowadzony zaledwie do litery „o”.

Tak więc, konfrontacja w ostatecznym rozrachunku objęła jedynie ograniczoną liczbę haseł obu źródeł leksykograficznych. Mimo to jednak, pokazała ona w sposób jednoznaczny i przekonujący, że można mówić o dużej zależności między wymienionymi słownikami, co sprowadza się do uznania, iż najprawdopodobniej, autor LSR wykorzystał wydany w 1700 roku w Amsterdamie *Nomenklator* i większość słownictwa w nim zawartego włączył do układanego przez siebie rękopiśmiennego dzieła leksykograficznego. Do takiego wniosku uprawniają już nawet skonfrontowane ze sobą wybrane na chybił trafił hasła:

(LSR 57b) божество – Deitas – Gottheit // (NOM I) б[о]жество – Divinitas, Deitas – die Gottheit; (LSR 362b) избавитель – Redemptor, Liberator – Erretter Erlöser // (I) избавитель – Redemptor – Erlöser; (LSR 336b) защититель – Tutor, Defensor, Patron(us) – Schutzherr // (NOM I) защититель – Conservator – Erhalter; (LSR 57b) бози домовыи – Penates, Lares – Hausgötter // (NOM I) домовыи бози – Penates, Lares – Die Hausgötter; (LSR 298a) сльи духъ – Sacodaemon – böse Geist // (NOM I) сльи духъ – Sacodaemon – böse Geist; (LSR 1b) адъ – Infernus, Gehenna – Hölle // (NOM I) адъ – Infernus – Helle; (LSR 265a) души усопшихъ – Pii manes – Der verstorbenen Selen // (NOM I) д[у]ши усопшихъ люди – Manes, Umbrae defunctorum, Genii – Die Geister oder Seelen der Abgestorbenen; (LSR 333b) затмѣніе – Eclipsis – finsternuß // (NOM II) [за]тмѣніе, или помраченіе солнца – Eclipsis solis, Solis defectio – Finsterniß der Sonnen; (LSR 489a) луна – Luna – der Mond // (NOM II) луна – Luna – der Mond; (LSR 636b) новомѣсячіе – Novilunium – New Mond // (NOM II) новомѣсячіе – Conjunctio, Luna nova, Novilunium – der neue Mond; (LSR 511a) мѣсець умножающіи – Luna crescend – Zunehmende(r) // (NOM II) мѣс[ѣ]ць умножающіи растущии – Luna crescend vel adolescent – wen der Mond zunimmt; (LSR 511a) мѣсець умаляющіи – Decrescens – abnehmende Mond // (NOM II) мѣс[ѣ]ць умаляющіи умаляющіи – Luna decrescens, vel senescens – wen der Mond abnimmt; (LSR 512b) мѣтла на н[е]б[е]си – Cometa, comet(es) – Schwantzstern // (NOM II) комета, или метла на н[е]б[е]си – Cometa, cometes – Stern mit einem Schwantz; (LSR 284a) жезль яковль – Cingulum Orionis – Jacobsstab // (NOM II) жезль іаковль – Cingulum orionis – Jacobsstab; (LSR 204) гололѣдица – Pruina – reiff // (NOM II) гололедица – Pruina – Reiff; (LSR 65b) бродъ – Aditus vadum – fuhr // (NOM III) бродъ – Vadum – Wasserfurt da man durch waten; (LSR 96b) виръ – Vortex – Schlund // (NOM IV) виръ – Vortex – Wirbel.

Jednakże ograniczenie się zaledwie do czynności polegającej na zestawieniu ze sobą niektórych wybranych arbitralnie haseł nie daje całkowitej gwarancji, że wysunięta wcześniej teza jest prawdziwa. Trudno przecież w takim przypadku wykluczyć zupełnie prawdopodobieństwo, że wykazane wyżej paralele i zgodności stanowią li tylko kwestię przypadku i nie wskazują na jakiegokolwiek powiązania obu porównywanych źródeł.

Znacznie większą siłą dowodową posiada bez wątpienia stwierdzenie paralelnych zapisów w odniesieniu do: a) wyrazów rosyjskich, które w zestawianych źródłach leksykograficznych zostały udokumentowane po raz pierwszy, b) zapożyczeń z języka polskiego, nie notowanych w zabytkach rosyjskich przed 1700 rokiem³, c) rzadkich rutenizmów⁴, a także d) wyrazów charakteryzujących się osobliwościami w strukturze graficzno-fonetycznej i morfologicznej. A oto ilustracje poszczególnych grup:

a) wyrazy rosyjskie nienotowane we wcześniejszych (przed 1700 rokiem) zabytkach pisanych:

(LSR 108a) водяникъ – Aquari(us) – Waßermann // (NOM II) водяникъ – Aquarius – Wasserman; (LSR 459a) крутень – Turbo – Kreiselwind, Wirbelwind // (NOM II) крутень – Turbo – Zwirbelwindt, Windbrauß; (LSR 509a) мерзлякъ – Stiria – Eißzapff // (NOM II) ледовый мерзлякъ – Stiria – Eißzapff; (LSR 217b) громобитіе – Fulmen – Donerschlag // (NOM II) громобитіе – Fulmen – Donerschlag; (LSR 313b) задница – Anus, Nates, Podex – der hinderste, Ars // (NOM VI) задница – Nates, Cluves, Anus, Podex – Arsbacken, de[г] Arß, Hinter; (LSR 444b) кочка – Condylus – Knöchel // (NOM VI) кочки или сугубы перстовъ – Condyli – Kniebel; (LSR 542a) мякишъ – Sura – die Weiche, Wade // (NOM VI) мякишъ – Sura – Wade; (LSR 441a) корчъ недуг – Spasm(us) – Krampf // (NOM VII) корчъ – Spasmus – Krampff; (LSR 403a) исчезаніе – Deliquium – Ohnmacht // (NOM VII) исчезаніе – Defectus animi – Ohnmacht; (LSR 365b) извергъ – Abortus – Mißkrahm // (NOM VII) из’вергъ – Abortus – Mißgeburt; (LSR 443b) котъ морскій – Cercopithecus – Meer Katz // (NOM X) котъ морскій – Simius, Simia – Aff, Affin; (LSR 495a) лягушка коростовая – Bufo – Kröte // (NOM XII) коростовая лягушка – Bufo – Gistige Kröte; (LSR 289a) дремучей лѣсъ – Saltus – dicker Wald // (NOM XX) дремучей лѣсъ – Saltus – Forst, dicker Waldt; (LSR 447b) красилница – Tinctoria officina – farberey // (NOM XXII) красилница – Officina tinctoria – die Färberey, das Farberhauß.

³ Por. Adam Fałowski, *Polonizmy w Nomenklatorze Eliasza Kopijewskiego z 1700 roku*, [w:] *W świecie Słowian. Szkice z dziejów leksykologii i leksykografii*, pod red. H. Chodurskiej, A. Mażulis-Frydel, A. Radzik, Kraków 2013, s. 65-76.

⁴ Por. Adam Fałowski, *Rutenizmy w Nomenklatorze Eliasza Kopijewskiego z 1700 roku*, „Slavia Orientalis” LXII/1 (2013), s. 105-117.

b) polonizmy:

(LSR 285b) желть – Fel, Bilis – galle // (NOM VI) желть – Fel, Bilis – Galle; (LSR 347a) зелникъ – Herbari(us) – gartenman // (NOM XVIII) селникъ – Herbarium – der die Kräuter wol kenneth; (LSR 500 b) маслянка – Lac serosum – buttermilch // (NOM VIII) маслянка Lac serosum – Buttermilch; (LSR 643a) оборучнии – Ambidexter, Anceps, Aequimanus – von beiden Hande(n) gleich // (NOM VI) оборучнии – Ambidexter, Aequimanus – der Lincks und Rechts ist; (LSR 456a) кропило – Aspergillum – S[p]rengefa[ß] // (NOM XXXI) кропило – Aspergillus – Sprengel; (LSR 442a) костыра, костырникъ – Aleator – ein Spieler // (NOM XXXII) костыря – Aleator, Aleo – ein Spieler; (LSR 489b) луска – Squama – Schupen // (NOM XIII) луска – Squamae – Fischschuppen; (LSR 296b) свѣринець – Vivarium – Thierhaus // (NOM X) свѣринець – Vivarium – Thiergarten; (LSR 567a) наросль в горлѣ – Larinx – halsknotten // (NOM VI) наросль на горлѣ – Larynx, seu Nodus gutturis – Knöpflein am Halß; (LSR 320a) залага – Thorax – Wam[m]s // (NOM VI) залага – Thorax – der Rumpff; (LSR 279a) элита – Intestina – Ein geweid // (NOM VI) элита – Intestina – die Därmer; (LSR 465b) кутница – Intestinum rectum – Der Maßdarm // (NOM VI) кутница – Intestinum rectum – Mastdarm.

c) rutenizmy:

(LSR 135a) ворожбитъ – Hariol(us), Vadic(us) – Zeichendeuter // (NOM XXXIV) ворожбитъ – Hariolus, Divinus – Warsager, Weissager; (LSR 135a) воронко – Os vasis – Spuntloch // (NOM IX) воронка – Os vasis – der Spunt; (LSR 189b) гаданіе – Aenigma – Rätsel // (NOM XXX) гаданіе – Aenigma, Scrupus – ein Retzel; (LSR 202b) говѣино – Bachanalia – fastnachten // (NOM III) говѣино – Androdionysia – Manne Fastnacht; (LSR 248a) долбня – Malleus ligne(us) – schlägel // (NOM XXVI) долбня – Malleus ligneus – Schlegel; (LSR 203b) голь – ramus – Ast, Zweig // (NOM XVII) голь – Ramus – Ast; (LSR 288a) жерело – Scatebra, Vorago – Schlund // (NOM IV) жерело – Scatebra – ein Quell; (LSR 310b) заговены – Bachanalia – tolle faßnacht // (NOM III) заговѣны – Dionysia, Bacchanalia, Liberalis – Fastnacht; (LSR 353b) зморщина – Ruga – runtzeln // (NOM VI) зморщина – Ruga – Runtzel; (LSR 404b) кажанъ – Vespertilio – fledermaus // (NOM XI) кажанъ – Vespertilio – Fledermauß; (LSR 407b) каменникъ – Lapidarius, Putator – Steinmetz // (NOM XXXV) каменникъ – Murarius, Caementarius – Mäurer; (LSR 432a) колтуни – Tricae – Haarzopf // (NOM VI) колтуны – Tricae – verworren Haar; (LSR 690a) ожикъ – Erinaceus – Igel // (NOM X) ожикъ – Erinaceus – Igel.

d) wyrazy o osobliwej strukturze graficzno-fonetycznej lub morfologicznej:

(LSR 420b) клы, клычи – Dentes Canini – raßzähne // (NOM VI) клы, клычы – Dentes canini – Die spitze Zahn oder scheide Zahn, por. wsp. gos. клык, клы-

ки *pl*; (LSR 309a) завтрикъ – Jentaculum – frühstück // (NOM VIII) завтрикъ – Jentaculum, por. wsp. ros. завтрак; (LSR 88a) вечера – Coena – abendmahl // (NOM VIII) вечера – Coena – Abendmahl, por. wsp. ukr. вечеря, brus. вѣчэра, ros. dial. i cerk. вечеря ‘kolacja’ (DAHL I, 189); (LSR 692a) окаракъ – Petaso, Perna – Schinck // (NOM VIII) окаракъ – Perna, Petaso – Schincke, por. wsp. ros. окорок; (LSR 283b) жевъ, vid. (LSR 284b) желвъ – Chelae, Testudo, Lимах – Schildkröte // (NOM XI) жевъ – Testudo – Schildkrött, por. ros. XIX w. желвъ ‘żółw’ (DAHL I, 530); (LSR 508a) мениокъ, меніокъ – Lacert(us) – Quappe // (NOM XIII) меніокъ – Lacertus, Quappe, por. ros. XIX w. менъ, менек ‘Gadus Lota, Lota vulgaris; miętus’ (DAHL II, 318); (LSR 669b) осетръ, осетръ – Accipenser, Sturio – Stöhr // (NOM XIII) осетръ, осіотръ – Sturio, Acipenser – Stör, por. ros. wsp. осетр; (LSR 135a) ворволь – Delphin(us) – meerschwein // (NOM XIII) ворволь – Delphin, Delphinus – Meerschwein, por. wsp. ros. *przest.* ворвань ‘tran’, ros. XIX w. ‘delfin’ (DAHL I, 242); (LSR 485a) лонъ vid. лѣнъ – Linum – Lein // (NOM XVI) лонъ – Linum – Flachs, ros. wsp. лен; (LSR 486a) лошка – Cochlear – löffel // (NOM XXV) лошка – Cochleare – Leffel, por. ros. ложка ‘łyżka’.

Przykłady podane w ostatnim punkcie nie stanowią bynajmniej dowodu na to, że Autor LSR bezkrytycznie lub wręcz bezmyślnie przepisywał wyrazy z *Nomenklatora*. Bardzo często zdarza się, że modyfikował on ich szatę graficzno-fonetyczną czy strukturę morfologiczną, co świadczy o tym, że konfrontował je z formami zaczerpniętymi z innych źródeł wschodniosłowiańskich⁵. Oto przykłady takich modyfikacji:

(LSR 206b) гористїи – Montosus, Jugos(us) – bergicht // (NOM V) горовитыи – Montosus – Bergicht uneben; (LSR 262a) дрыяковъ – Theriaca – Tiriack // (NOM VII) дрыяка – Theriaca – Tyriack; (LSR 406a) калагусъ – Gallus Indic(us) – Kalkkun // (NOM XI) калагудъ – Gallus Indicus; (LSR 61a) бочкаръ, бочаръ – Vietor – faßbinder, Botticher // (NOM XXXV) бочерникъ – Binder, Butner; (LSR 205b) гончаръ – Figulus, Plastes – Töpfer // (NOM XXXV) ганчаръ – Figulus – Töpfer; (LSR 365a) извозщикъ – Auriga – furman // (NOM XXXV) извощикъ – Auriga, Essedarius – Furman; (LSR 243b) добыча – Manubiae, praeda – beute // (NOM III) добычь – Praeda, Rapina – Belägerung.

Z przytoczonych powyżej faktów wynika jednoznacznie, że istnieje duża zależność pomiędzy LSR a NOM i, że moje stanowisko, jakie początkowo zająłem w tej kwestii wymaga radykalnej zmiany.

Na zakończenie tego krótkiego szkicu, chciałbym jeszcze nieco uwagi poświęcić enigmatycznemu leksemowi **варадомай**: (76a) варадомай – carrus – Karren // (NOM XXI) варадомай, двуколка – Carrus – Karn, na którym początkowo

⁵ Szczególnie dużo zmian można zauważyć w części niemieckiej, widocznie autora nie zadowalały ekwiwalenty podane przez E. Kopijewskiego.

opierałem swoje przypuszczenia co do ewentualnej zależności pomiędzy LSR a NOM.

Jest to wyraz bardzo tajemniczy, o niejasnej strukturze słowotwórczej i etymologii, poza wymienionymi leksykonami nigdzie nie potwierdzony. Co prawda, w gwarach rosyjskich jeszcze w XIX w. odnotowano nazwę pojazdu dwukołowego o zbliżonej postaci, por. **вородун** *тул. (вередить?)* одноколка, двуколка, таратайка, брыкушка, беда, двуколая тележка, кабриолет (DAHL I, 243); **вородун**, одноколка. Венев. Тул., 1850 (SRNG V, 109), jednakże – jak łatwo zauważamy – za podobieństwem semantycznym obu leksemów nie nadażę podobieństwo formalne. Вородун ma przejrzystą budowę słowotwórczą. Z łatwością da się w nim wyodrębnić sufiks –ун, natomiast co do etymologii podstawy, to Liubow Wiktorowna Kurkina dopatruje się tu prasłowiańskiego pierwiastka *vord- nawiązującego do *pie. *uer-* ‘obracać, kręcić, giąć’⁶. Postać вародомаи trudno raczej zakwalifikować jako wynik deformacji вородун, bardziej przypomina ona compositum, z zupełnie niejasnym drugim elementem ewentualnego złożenia (–маи).

Nie można tu całkowicie wykluczyć faktu, że jest to twór sztuczny, a właściwie kalka z języka łacińskiego. Na taką myśl naprowadziło mnie objaśnienie łacińskie synonimicznego hasła w *Lexiconie Slavonicum* Johana Gabriela Sparwenfelda: 4081 Двоколесничіе: возокъ одву колесахъ – Birutom, cisium, genus vehiculi duas habens rotas (LS I, 314). Dosłowne tłumaczenie *duas habens rotas*, czy raczej o nieco innym szyku *duas rotas habens* mogłoby dać efekt zbliżony do вародомаи, czyli początkowo: (д)ва р(о)ада маю(чій). Z niewiadomych powodów środkowy element zamiast przyjąć postać słowiańskiego колесо (коло) zachował postać łacińską (*rota*, *ae* ‘koło’) lub niemiecką (*das Rad*, *Räder* ‘ts.’). Możliwość jakiegokolwiek oddziaływania tu postaci gwarowej вородун należałoby w tej sytuacji zdecydowanie odrzucić. Czyżby więc tajemnicza nazwa dwukołki była efektem radosnego słowotwórstwa autora *Nomenklatora* E. Kopijewskiego? Nie da się tego całkowicie wykluczyć.

Oba omawiane leksykony kryją jeszcze sporo zagadek leksykalnych, których rozwiązywanie może przynieść wiele satysfakcji badaczom historii słownictwa wschodniosłowiańskiego.

Skróty źródłowe

BER – *Лексикон словенороський Памви Беринди*, підготовка тексту і вступна стаття В.В. Німчука, Київ 1961.

DAHL – Даль В., *Толковый словарь живого великорусского языка*, изд. 2, т. I-IV, СПб. – Москва 1881-1882.

⁶ Л.В. Куркина, *Славянские этимологии (*skovorda, *рацькати)*, [w:] *Этимология 1988-1990*, Москва 1993, s. 60.

- LL** – *Лексикон латинський Є. Славинецького*, [w:] *Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського*, підготував до видання В.В. Німчук, Київ 1973, s. 60-420.
- LS** – Johan Gabriel Sparwenfeld, *Lexicon Slavonicum*, vol. I (a-и), ed. by U. Birgegård, Uppsala 1987.
- LSL** – *Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського*, [w:] *Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського*, підготував до видання В.В. Німчук, Київ 1973, s. 421-540.
- NOM** – *Номенклятор на русском, латинском и голландском языках*, Амстердам 1700 oraz *Номенклятор на русском, латинском и немецком языках*, Амстердам 1700.
- POLIK** – F. Polikarpow, *Leksykon trejazyčnyj. Dictionarium trilingue Moskva 1704*, Nachdruck und Einleitung von H. Keipert, München 1988.
- SRNG** – *Словарь русских народных говоров*, вып. 5, Москва-Ленинград 1970.

Literatura

- Fałowski A.**, *Малоизвестный рукописный восточнославянский словарь XVIII века*, „Rocznik Slawistyczny” LXI (2012), s.15-23.
- Фаловски А.**, *О трех забытых рукописных памятниках восточнославянской лексикографии XVIII века*, [w:] *forma formans. Studi in onore di Boris Uspenskij*, I, a cura di Bertolissi S., Salvatore R., Napoli 2009, s.199-207.
- Fałowski A.**, *Polonizmy w Nomenklatorze Eliasza Kopijewskiego z 1700 roku*, [w:] *W świecie Słowian. Szkice z dziejów leksykologii i leksykografii*, pod red. H. Chodurskiej, A. Mażulis-Frydel, A. Radzik, Kraków 2013, s. 65-76.
- Fałowski A.**, *Rutenizmy w Nomenklatorze Eliasza Kopijewskiego z 1700 roku*, „Slavia Orientalis” LXII/1 (2013), s.105-117.
- Lexicon slavo-ruthenicum*, edycja i wstęp A. Fałowski, „Studia Ruthenica Cracoviensia 7, Kraków 2013.
- Куркина Л.В.**, *Славянские этимологии (*skovorda, *рацькати)*, [w:] *Этимология 1988-1990*, Москва 1993, s. 57-62.

SUMMARY

***Lexicon Slavo-Ruthenicum* of Mathurin Veyssière de La Croze
and *Nomenclator* of Elijah Kopijewski**

The author of the article had not noticed any interrelation between *Lexicon Slavo-Ruthenicum* and *Nomenclator* of Elijah Kopijewski, published in 1700 in Amsterdam. He wrote about this in his earlier papers as well as in the Introduction to *Lexicon Slavo-Ruthenicum*, published in 2013. Although the author drew attention to the presence in both sources enigmatic lexical unit *варадомау* ‘carrus; Karren’, which wasn’t noticed anywhere else.

The purpose of this paper is completed and conclusive research of the dependency or interrelation between these two dictionaries. Therefore thorough and systematic compilation and comparison of analysed material – letters a – o of vocabulary of *Nomenclator* with the relevant vocabulary in *Lexicon Slavo-Ruthenicum* is presented in this article.

The analysis shows, that there is interrelation between mentioned lexicographical sources. Most probably the author of *Lexicon Slavo-Ruthenicum* used *Nomenclator* (1700) and inserted most of its vocabulary (letters: a – o) in his manuscript lexicon.